

*Виступ на
Форумі польських і українських істориків.
Київ, 26 жовтня 2016 року*

Юрій Шаповал,
професор, доктор історичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної академії наук України (Київ)

Волинь 1943: колективна та історична пам'ять

Ми домовились з Володимиром В'ятровичем, що моя доповідь матиме загальний характер, окреслить ключові підходи до наукового дослідження трагічного феномену “Волинь 1943”.

У 2015 році Інститут національної пам'яті Польщі видав українською мовою книжку “Польша - нарис історії”.

Співініціатором і співредактором згаданої публікації є професор Влодзімеж Менджецький. У вступі він зауважив, що складно знайти кращий приклад суперечок про минуле, ніж той, що його ведуть поляки і українці. Незалежно від реального історичного багажу, суперечки про минуле завжди залишаються функцією сучасності. Та головне, вважає Менджецький, не виставляти рахунки і не бичувати іншу сторону. Важливіше шукати площину для майбутніх стосунків. Таку, котра “запевнить відносини, оперті на рівноправності партнерів і взаємній пошані”.¹ Важливою умовою відкритого до партнеру діалогу є розуміння його погляду на спірну проблему, способу мислення, системи цінностей, мотивації.

Ця теза особливо важлива, як мені видається, коли йдеться про те, що названо “Волинською різаниною”.

Представники українського націоналістичного руху ніколи не визнавали відповідальності за розв'язання вбивств, що розпочалися на Волині влітку 1943 року. Проте окремі лідери (наприклад, Мирослав Прокоп, він же “О.Садовий”) вважали польсько-українську різанину безперечною помилкою.²

¹ *Польша – нарис історії*. За редакцією Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича. Переклад з польської Івана Сварника. Варшава, 2015, с. 9.

² Див.: Прокоп М. *П'ятдесят років УГВР* // Сучасність, 1994, № 10, с. 57.

Не підлягає сумніву, що українське і польське підпілля вдалося до вирішення питання про приналежність земель, що ми їх називаємо “західноукраїнськими”, засобом “крові і заліза”. Армія Крайова твердо стояла на тому, щоб повернути “креси” до передвоєнного стану. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія мовили винятково про етнічні українські землі.

Отже, симетрична, непримиренна, обопільна позиція. Саме вона стала фундаментальним фактором (разом з іншими, зрозуміло, чинниками), що спричинив антипольські і антиукраїнські каральні акції, про які ми будемо говорити.

Тепер про позиції сторін.

Українська сторона стверджує, що польські акції почалися ще у 1941-1942 роках у Грубешові, Холмі, Володаві та інших районах на Захід від Бугу і Сяну. У серпні-вересні 1943 року перекинулися на схід, у райони Галичини і Волині. На Волині польсько-українські контрверсії підсилювались через співпрацю польських загонів з червоними партизанами та використання німцями польської поліції у протиукраїнських акціях. Отже, українські структури включилися в конфлікт лише у відповідь на ці акції.

Польська сторона стверджує, що слід розрізняти окремі факти вбивства українського населення у 1942 році, спровоковані німцями, та масову різанину на Волині. Остання почалася за наказом УПА і мала організований, масовий і системний характер, була плановою акцією, а тому - злочином і геноцидом поляків. Один з ключових аргументів на користь каральної ініціативи саме з боку УПА полягає в тому, що польське населення на “кресах” становило відчутну меншість (5-7% у 1943 році). Саме тому поляки не могли почати терор, адже це було б рівнозначно самогубству.

У 2013 році в одній із своїх публікацій професор Гжегож Мотика підкреслював: "Навіть однозначно критична оцінка польських акцій відплати на українському цивільному населенні у жодному разі не ставить знаку рівності між спланованим винищенням поляків на Волині та Східній Галичині й локальними відплатними акціями".³

У 1996 році професор Ярослав Грицак писав, що в'яснити питання “хто почав?” майже неможливо, оскільки жодна з версій не може бути підтверджена документально. Така сама ситуація і з оцінкою жертв з обох боків. Грицак вказує на те, що в Польщі було зроблено спроби задокументувати факти антипольського терору. Однак те, що ініціаторами

³ Motyka G. *Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci*. Gdańsk, 2013, s. 57.

виступали кресові товариства і колишні вояки АК, сильно підважувало достовірність зібраних фактів.⁴

Минуло майже 20 років з часу, коли Грицак це писав, волинський дискурс у Польщі перетворився на політико-історичний канон якраз переважно за концептом кресових товариств і колишніх вояків АК.

У згаданій вже книзі “Польща - нарис історії” у розділі, написаному Мареком Ґалензовським, ідеться про підтримку німцями українського життя, створення української поліції, про те, що німці забезпечили українському населенню більші продовольчі пайки. На переломі 1942 і 1943 років ОУН бере під контроль новостворені українські партизанські загони, утворює з них УПА і саме вона навесні 1943 року розпочинає дії по усуненню польського населення з Волині та інших південно-східних воєводств.

Це, за твердженням Ґалензовського, призвело до винищення поляків з понад 4 тисяч місцевостей на цьому терені, “протягом майже півтора року вбито, часом з великою жорстокістю, понад 100 тис[яч] дітей, жінок і чоловіків... Масові злочини, що мали ознаки геноциду, призвели до знищення багатьох локальних спільнот... В деяких місцевостях поляки організували самооборону. Відбувалися також відплатні акції, внаслідок яких загинуло бл[изько] 10-12 тис[яч] українців”.⁵

В Києві у 2011 році під егідою Інституту історії України НАН України вийшло друком двотомне емблематичне видання “Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття”. Воно виразно показало, що проблема “Волинської різанини” так і не набула належного розпрацювання професійними українськими істориками.

Хоча автори невеликого розділу, присвяченого українському визвольному руху під час Другої світової війни (зокрема, присутній тут професор Іван Патриляк) прагнули показати, що згаданий рух – “складне, суперечливе, багатовимірне явище”.⁶

Автором також невеликого розділу, присвяченого українцям і полякам на територіях спільного проживання, у згаданому виданні є професор Ігор Ільюшин. Відповідаючи на запитання, чи був антипольський терор в Райхскомісаріаті “Україна” спровокований попередніми вбивствами поляками українців, Ільюшин зазначає, що документи українського підпілля

⁴ Див.: Грицак Я.Й. *Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття*. Київ, 1996, с. 254.

⁵ *Польща – нарис історії*. За редакцією Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича, с. 281.

⁶ *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття*. Історичні нариси. У двох книгах. Книга друга. Київ, 2011, с. 423.

переконають: бандерівську ОУН підштовхнула до рішення про проведення такого терору на території Волині саме діяльність місцевих поляків.⁷

За твердженням Ільюшина, антипольські дії українських повстанців на Волині та в Східній Галичині в 1943-1944 роках досить часто були помстою полякам за їх участь у німецьких поліційних допоміжних формуваннях, а також в органах окупаційної адміністрації в антиукраїнських акціях. Разом з тим Ільюшин визнає, що така польсько-німецька співпраця на Волині трактувалася бандерівцями і командуванням місцевих загонів УПА “дуже широко з застосуванням проти місцевої польської цивільної людності принципу колективної відповідальності”.⁸

У своєму розділі Ільюшин робить ще один важливий акцент: “волинська різанина” сталася після Сталінградської битви. Війна наближалась до кінця, а тому належало нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків напередодні вирішальних для обох народів подій.⁹

У своїй, можливо, найвідомішій монографії “Українська повстанська армія і Армія Крайова”, що вийшла друком у 2009 році, професор Ільюшин обґрунтовує ще одну тезу: через довготривале напруження у стосунках упродовж багатомісячної історії співжиття поляків і українців “звинувачення якоїсь однієї із сторін у тому, що це тільки вона була винна у конфлікті.., є далеким від істини”.¹⁰ Нарешті, у цій книзі Ільюшин каже про те, що згідно з міжнародно-правовими документами дії УПА можна потрактувати як злочинні, хоча це не виправдовує і акції польських військових формувань щодо української мирної людності.¹¹

Так говорять польські і українські дослідники. Та важливо не лише говорити, а й бути почутим. Тут перевага на боці польської сторони: давно запропоноване “кресовими” середовищами і підтримане польськими істориками, 11 липня стало у 2016 році офіційним Днем пам’яті жертв геноциду на Волині.

Тут хочу підкреслити: я підтримую думку тих небагатьох українських дослідників, які переконані, що сам факт вшанування десятків тисяч польських жертв, які здебільшого дотепер спочивають в безіменних могилах, не має в собі нічого “антиукраїнського”. Питання в іншому, а саме як таке рішення буде інтегровано польським суспільством і владою, особливо місцевою, в сенсі ставлення до українців у Польщі.

⁷ Там само, книга перша, с. 577.

⁸ Там само, с. 578.

⁹ Там само, с. 590.

¹⁰ Ільюшин І. *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.)*. Київ, 2009, с. 229.

¹¹ Там само, с. 381-382.

Наслідки інтепретації для мене яскраво виявились після перегляду в жовтні 2016 року фільму Єжи Смажовського «Волинь». Ця стрічка викликала аплодисменти польських глядачів. Хоча це був ординарний, а не прем'єрний перегляд у звичайному варшавському кінотеатрі. Зізнаюсь, що для мене це був дивний епізод. Чому люди аплодували?

Чому?

Шукаючи відповідь на це запитання, поставлене самому собі після варшавського кіносеансу, я пригадав те, про що колись написав П'єр Нора. Йдеться про протиставлення колективної та історичної пам'ятей, як свого часу класична психологія протиставляла афективну та смислову (образну) пам'ять.

Колективна пам'ять – це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп, або те, що ці групи роблять із минулим. Для цих груп пам'яті становлять “невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, ефективну та символічну мету”.¹²

Історична пам'ять – єдина; власне, це колективна пам'ять групи істориків, вона аналітична і критична, точна й виразна, залежить від розуму, що навчає, не переконуючи. Історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує. Нора пише: “Історична пам'ять фільтрує, накопичує, капіталізує й передає; колективна пам'ять певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає й перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту, законів уявного та повернення витісненого”.¹³

Цитуючи П'єра Нора, я хочу обґрунтувати свою тезу про те, що “волинська різанина” перейшла (чи її пересунули) в сферу колективної, себто керованої пам'яті. Саме цим я пояснюю поступове зменшення польської емпатії до українського наративу подій на Волині. І саме цим я пояснюю поступове зменшення української емпатії до польського наративу подій на Волині.

Несподівано напередодні нашого Форуму я отримав підтвердження своїх пояснень. Мені подарували нові власні книжки Гжегош Мотика і Володимир В'ятрович.

Мотика назвав книжку „Wołyń”⁴³. *Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*.¹⁴ Назва книжки В'ятровича – “За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна”.¹⁵ Обидві книжки науково-

¹² Нора П. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Переклад із французької Андрія Рєпи. Київ, 2014, с. 189.

¹³ Там само.

¹⁴ Мотика Г. *Wołyń”43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*. Kraków, 2016. 286 s.

¹⁵ В'ятрович В.М. *За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна*. Харків, 2016. 304 с.

популярного характеру. Отже, з одного боку, “геноцидна чистка”, а з іншого – “польсько-українська війна”.

Ось назви розділів книжки Гжегожа Мотики, на обкладинці якої, до речі, кадр з фільму Смажовського (бачимо озброєних рушницею і сокирою упівців):

- Геноцид, прихований за звірством. 9 лютого 1943-18 травня 1945;
- Польський гнів і помста;
- Советська пацифікація і міф УПА;
- Хорватська аналогія: геноцид, здійснений усташами;
- Волинь ’43 в історичній політиці Польщі та України.

А ось назви розділів книжки В’ятровича:

- Від першої світової до Першої польсько-української;
- Війна під час війни;
- Війна після війни;
- “Війна” довкола війни.

Отже, бачимо, що обидва автори прагнуть вписати Волинь 1943-го в ширший контекст, хоча цей контекст різний. Скажімо, для Гжегожа Мотики є важливою хорватська аналогія. Крім того, обидва автори торкаються мнемотехніки, тобто мистецтва пам’яті чи техніки пам’яті. Ось чому Мотика м В’ятрович до певної міри вступили на широке політологічне поле.

Гжегож Мотика доходить висновку, що після відомих траурних урочистостей в Павлокомі було визнано, що “екстремальне бачення” волинських подій, “представлене кресово-національними середовищами... відповідає правді”.¹⁶

Володимир В’ятрович згоден з тим, що саме польські ветеранські організації, а не історики, були у 2003 році ініціаторами загального занурення у трагічне минуле, але підсумком стало те, що “увагу було зосереджено майже виключно на польських жертвах протистояння, його початки і продовження винесено поза увагу, інформація про українські жертви маргіналізувалася”.¹⁷

Те, що Мотика називає “волинсько-галичанським злочином 1943-1945 років”,¹⁸ для В’ятровича є національно-визвольною, повстанською війною українців з поляками.¹⁹

Для Гжегожа Мотики є категорично неприйнятним висновок про “симетрію провин” українців і поляків, про те, що проведене часто в брутальний спосіб нищення поляків диктувалося, крім іншого, господарськими мотивами.²⁰

¹⁶ Motyka G. *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, s. 221.

¹⁷ В’ятрович В.М. *За лапштунками “Волині-43”*. Невідома польсько-українська війна, с. 280.

¹⁸ Motyka G. *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, s. 226.

¹⁹ Див.: В’ятрович В.М. *За лапштунками “Волині-43”*. Невідома польсько-українська війна, с. 15.

²⁰ Див.: Motyka G. *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*, s. 218.

Володимир В'ятрович наполягає на тому, що обидві сторони “однаковою мірою проводили як наступальні, так і захисні дії”.²¹

А тепер – короткі висновки.

У китайському письмі треба завчити щонайменше 3 000 значків, щоб вас уважали більш-менш писемною людиною, але загальний репертуар складає 50 000 значків, які ви маєте опанувати.

З моєї точки зору, ми вивчили ще замало “волинських значків”, щоб нас можна було вважати такими, що осягли тодішню реальність.

Хочу звернутися і до тези, що її сформулював вже згадуваний мною професор Ярослав Грицак. Він вказав на те, що фахові історики повинні пробувати змінити загальну суспільну атмосферу так, щоб “політрукам від історії дедалі тяжче було перетворювати електоральні поля на мінні поля історії”.²²

І нарешті ще одна цитата. Цього разу із чудової статті Івана Лисяка-Рудницького під назвою “Польсько-українські взаємини: тягар історії”. Вона була надрукована у 1980 році. “Існує потенційна небезпека, - писав Лисяк-Рудницький, - що, як і в минулому, Польща може піддатися спокусі надужити своєї більшої сили, відновляючи територіальні претензії на українські землі, саме тоді, коли вся енергія українського народу буде потрібна для вирішального розрахунку з Росією”.²³

Немає потреби коментувати або щось додавати до цих слів. Їх, на мою думку, слід просто пам'ятати, коли йдеться про польсько-українські тягарі минулого, зокрема про такий, яким є “волинська різанина”.

²¹ В'ятрович В.М. *За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна*, с. 12.

²² Грицак, Я.Й. *26-й процент, або Як подолати історію*. Київ, 2016, с. 105.

²³ Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*. Том 1. Київ, 1994, с. 106.